

MENSELIJKE GEVOELENS

Inleiding

Het vraagstuk van gevoelens is opgekomen vanaf het begin van het project, tijdens de eerste plenaire bijeenkomst. In elke fase van het project hebben de deelnemers bevestigd dat het nodig was dit vraagstuk te behandelen.

Bij het uitschrijven van dit hoofdstuk vond de werkgroep het nuttig kort in herinnering te brengen hoe deze vraag gerezen is en hoe dit onderwerp zich als een belangrijk punt opgedrongen heeft. Voor de details kan de lezer het hoofdstuk over de methode lezen, meer bepaald het punt over de verschillende fasen van het project. Tijdens de eerste vergadering had elke deelnemer een eigen ervaring rond armoede naar voren gebracht. Op basis van deze feiten werd een lijst 'sleutelwoorden' opgesteld. De volgende stap was een 'hergroepering' van deze woorden waarbij aan elke groep woorden een titel moest worden toegevoegd. Dit deden de deelnemers in 'ervaringsgroepen', mensen die in armoede leven enerzijds, andere deelnemers anderzijds. Zo ontstonden er vier groepen aangezien voor die oefening de deelnemers in taalgroepen hebben gewerkt.

De twee groepen van wetenschappers en afgevaardigden van de administraties hadden elk een hergroepering gemaakt waarbij ze een groot aantal woorden onder de titel 'beleving' plaatsten. De Nederlandstalige groep van mensen die in armoede leven had een onderscheid gemaakt tussen liefst vier verschillende woordgroepen in verband met gevoelens. De eerste had betrekking op 'moedeloosheid',

de tweede hield woorden in die in verband konden worden gebracht met een gevoel van schaamte, de derde ging over respect en waardering, tenslotte werd de vierde reeks betiteld als 'menselijke gevoelens'. Typisch voor deze laatste woordengroep was dat het hier om gevoelens ging die veel moeilijker uit te drukken zijn dan andere gevoelens. De Franstalige groep van mensen die in armoede leven hebben dezelfde woorden in verschillende groepen ondergebracht om de aansluiting van gevoelens op de realiteit weer te geven: gevoelens kunnen het gevolg zijn van een ervaring en zij kunnen verklaren waarom een persoon op een bepaalde manier heeft gehandeld.

Hoewel het thema van de menselijke gevoelens zeer belangrijk is, hebben de deelnemers zeer snel vastgesteld dat het moeilijk was om erover te praten omdat het een gevoelig en vaak zelfs pijnlijk onderwerp is. Twee redenen verklaren deze moeilijkheid:

- het kan gebeuren dat men er niet kan over spreken. Men voelt het in het diepste van zichzelf en men kan dat niet verwoorden. De pijn die je voelt kan trouwens een factor zijn die het spreken moeilijk maakt;
- de werkelijkheid kan ook zo hard zijn dat men er niet wenst over te spreken, tenminste niet in het openbaar.

Deze twee aspecten kunnen samen voorkomen.

Een afgevaardigde van een administratie wees erop dat, in teksten en verslagen over armoede, men weinig spreekt over menselijke gevoelens en dat, wanneer men erover spreekt, het naar aanleiding is van een ander thema, zoals huisvesting, gezin, enzovoort. Het gebeurt zelden dat men dat thema op zichzelf wenst te behandelen. De werkgroep was zich van deze moeilijkheid bewust.

1. **Waarom menselijke gevoelens behandelen in een verslag over armoede-indicatoren?**

Vanuit het geheel van onze werkzaamheden komen twee reeksen belangrijke argumenten naar voren:

- het is belangrijk om mensen die in armoede leven te begrijpen;
- het is nodig omwille van het belang van menselijke gevoelens in het dagelijkse leven.

Deze twee argumenten zijn zeer nauw met elkaar verbonden, zodanig zelfs dat bepaalde deelnemers hier geen onderscheid wensten tussen te maken.

1.1. **Mensen die in armoede leven begrijpen**

« Wanneer men de gevoelens van de mensen kent begrijpt men ze beter. Men kan ze dan beter helpen. » (een deelnemer uit een vereniging)

De deelnemers wilden het probleem van gevoelens benaderen om beter rekening te houden met deze realiteit, wat noodzakelijk lijkt om juist over armoede te kunnen spreken en om aangepaste oplossingen voor te stellen (dit wil zeggen oplossingen die beter beantwoorden aan wat de arme mensen beleven).

« Ik heb geleerd dat indicatoren niet enkel nuttig zijn om te tellen – te zeggen hoeveel armen er zijn – maar vooral om iets zinnigs te zeggen over de armoede. » (een wetenschappelijke deelnemer)

« Dat men zou weten dat de armen geen nummers zijn, cijfers die de wetenschappers op papier zetten, maar dat men zou zien

dat het om mensenlevens gaat. » (een deelnemer uit een vereniging)

1.2. Gevoelens nemen in het alledaagse leven een belangrijke plaats in

Meerdere mensen hebben gezegd dat gevoelens, in bepaalde omstandigheden, overweldigend kunnen zijn: men gaat er volledig in op en men is niet meer in staat buiten de gevoelens te reageren.

« Het is belangrijk te zeggen dat mensen door een situatie van armoede volledig van streek kunnen zijn. Men is zichzelf niet meer. Hier moet over gesproken worden, zonder medelijden op te wekken, want medelijden is voor niets nuttig. » (een deelnemster uit een vereniging)

De werkgroep zei reeds dat gevoelens een bepalende rol spelen in de houding of het gedrag van een persoon. Talrijke voorbeelden werden gegeven:

- iemand kan zulke pijnlijke situaties beleven dat hij zelfs niet meer in staat is te reageren. Indien men niet ziet wat die persoon beleeft en aanvoelt zal men zeggen dat hij zich laat gaan en wordt die persoon negatief beoordeeld;
- men moet ook rekening houden met de ervaringen van de arme mensen met de sociale diensten: ze worden er niet serieus genomen en ze gaan er dus niet meer naartoe. Het kan dat ze er vernederende ervaringen hebben beleefd of dat ze gewoonweg de indruk hebben dat er niet naar hen werd geluisterd.

Gevoelens spelen een belangrijke rol in alles wat relaties betreft: relatie met de maatschappij, met de sociale diensten, met de school van

de kinderen, met naasten en familie, met de burens.

2. Het vraagstuk 'gevoelens en armoede'

Om het belang van de gevoelens te begrijpen, komt het er niet alleen op aan een beleefde situatie juist in herinnering te brengen, men moet ook rekening houden met de context. Om dit duidelijk te maken heeft de werkgroep het nuttig gevonden bij het begin van dit punt een voorbeeld te geven van een persoon die in armoede leeft en waarover alle deelnemers samen hebben nagedacht:

« Het verwondert me steeds dat men cijfers tracht te plakken op gevoelens. Men kan dat niet meten. Toch kunnen wij over heel concrete gevoelens spreken, zoals de verlatenheid, het onbegrip, enzovoort. Al deze gevoelens kunnen opkomen, het ene na het andere of tegelijkertijd. Dat laatste is belangrijk in de armoede: de opeenstapeling. Ik ga even terugkomen op een voorbeeld, dat van een gezin dat werd uitgedreven omdat de woning ongezond werd verklaard. Op zaterdag hangt men de affiche uit, op woensdag worden zij uitgedreven. Dat laat hen niet veel tijd, juist drie dagen. Er moeten formaliteiten worden vervuld, men moet naar de sociale diensten gaan. Het is een hele procedure. Zij moeten hun leven vertellen, dat geeft een gevoel van afkeer... Wanneer men zich voor iemand moet blootgeven, is dat erg vernederend. Dan is er heel dat proces waarin men wordt geconfronteerd met dingen die niets te maken hebben met het probleem dat men aan het beleven is. Hoeveel maatschappelijke assistenten zullen zeggen: « Maak je geen zorgen, tegen woensdag zal ik iets hebben, anders trekt ge maar bij mij in. ». Geen enkele maatschappelijk werker zal zoiets zeggen. Dat is

normaal, maar hij geeft je wel antwoorden, maar wat voor antwoorden? Hetgeen men zegt stemt niet overeen met wat de familie meemaakt, dus verlaten zij het kantoor met een gevoel van niet begrepen te zijn.

Daarna verschijnt men voor de gemeentelijke diensten, het is immers de burgemeester die het uitdrijvingsbesluit ondertekend heeft. Dus is hij normaal verplicht het gezin een nieuwe woning te verschaffen, dat is wat de wet zegt. Het gezin weet dat, die informatie zijn ze te weten gekomen. De burgemeester spreekt ook geruststellende woorden: « Maak je geen zorgen, jullie zullen niet op straat staan, wij zullen voor jullie zorgen. ». Maar hij houdt de familie aan het lijntje. Ze wachten, er zijn twee kinderen, het gezin wil ten alle koste de kinderen redden. Aangezien de zaken blijkbaar niet vorderen begint de moeder verschillende diensten af te lopen. Zij weet niet hoe deze diensten te gebruiken. Zij is ongerust over de kinderen, zij heeft schrik voor hen; zij vraagt zich af hoe de zaken gaan aflopen en zij ziet dat de sociale diensten geen afdoende oplossing kunnen geven. Zij heeft de indruk helemaal alleen te staan met haar probleem. Zij heeft een gevoel van verlatenheid. Vader en moeder weten niet meer wat ze kunnen doen, ze voelen zich machteloos. Dan is er de angst die sterker wordt, hoe meer de tijd verstrijkt hoe groter die angst wordt. De angst wordt groot. En de angst verdwijnt omdat zij plaats maakt voor het geweld. Nu moet er snel gehandeld worden, er moet een oplossing gevonden worden vooraleer het geweld uitbarst. Want op een bepaald ogenblik heeft het gezin het gevoel verlaten te zijn door de ganse maatschappij.

De armen moeten het hoofd bieden aan deze opeenvolging van gevoelens. Het zijn steeds zeer harde gevoelens want wat op het spel staat is de toekomst van het gezin. Deze gevoelens kunnen leiden tot tal van zaken, het hangt er van af wat men meemaakt.

Dit is de kern van wat ik wou zeggen: de opeenstapeling van mislukkingen en van de gevoelens die eruit voortvloeien.

Er zijn een hele reeks gevoelens die opkomen en die alles wat een gezin doet om vooruit te komen kan onderuit halen. Om die woning te verwerven, om de kinderen toch een onderdak te kunnen geven, dat was een hele strijd geweest voor het gezin. En wanneer het gezin dan die woning moet verlaten omdat het door de overheid ongezond is verklaard, hebben alle inspanningen die zij hebben gedaan om vooruit te komen geen belang meer ... » (een huisvader)

De deelnemers hebben achtereenvolgens verschillende manieren overwogen om deze materie te behandelen. Tijdens de eindfase heeft de werkgroep de onderstaande manieren weerhouden.

2.1. 'Zichtbare' gevoelens en 'verborgen' gevoelens

Het is een groep van mensen die in armoede leven die, van in het begin van de werkzaamheden, het belang van dit onderscheid heeft benadrukt:

- 'diepe' gevoelens, diegenen die men diep vanbinnen voelt en die niet aan de oppervlakte komen, zijn de moeilijkste om te uiten: « meestal slaagt men er niet in ze te uiten. »;
- andere gevoelens zoals verlegenheid, of zelfs schaamte, zijn 'zichtbare' gevoelens.

« Ik ben geboren begin '57. Toen ik zes was vielen wij zonder moeder. Daarmee begon de miserie. Ik werd uitgelachen op school omdat ik geen moeder meer had. Ik weende toen veel. Als kind kan je niets doen, je bent er niet tegen opgewassen. Ik voelde mij eenzaam en verlaten. Ik moest zien te overleven op

school... Van dag tot dag aan eten geraken. Ik haalde ons eten uit de vuilnisbakken op school of ik ging eten aan de burens vragen. Op school, als ik iemand een appelsien zag pellen, ging ik al klaarstaan naast de vuilnisbak. Dan viste ik de schillen uit de bak. Ik at die dan op. Ik bedoel niet afknabbelen, hè, ik at ze helemaal op. Zoveel honger had ik. Als kinderen half opgegeten boterhammen wegsmeten, gaf ik die aan mijn jongere zus. Op school trokken ze zich daar niks van aan. Ze moeten dat allemaal gezien hebben, dat heeft jaren geduurd, maar ze zaten er niet mee. We hadden nooit propere kleren aan, hadden wekenlang dezelfde onderbroek aan. Onze oudere broer ging werken en kocht alleen eten voor zichzelf. Hij zat dan alleen aan tafel te eten. Als we daar op zaten te kijken, dat mochten we niet, dan kregen we slaag. Ik kreeg toen veel slaag van mijn broer. Nooit een goed woord van niemand in dat huis gekregen. Mijn vader was nooit thuis. Hij zat altijd op café. Ik heb hem niet meer nuchter gezien, altijd zat. Hij is beginnen drinken toen hij alleen kwam te staan.

Ik voelde mij slecht omdat ik mijn kleine zus niet kon helpen. Gevoelens heb ik toen heel diep weggestoken. Tot mijn twaalfde duurde dat zo. Toen is mijn vader gestorven en ben ik in het weeshuis beland. In het weeshuis, bij de nonnen, daar had je eten en slapen, maar geborgenheid of wat liefde ... vergeet het. Ik was 13 jaar en plaste in bed. Dat is iets speciaal, dat is niet zo simpel om uit te leggen. Ze legden mij in de slaapzaal in het bed het dichtste bij de WC. Alsof dat zou helpen, alsof ge dat voelt aankomen. Ik moest dan van de non met het vuile laken in de hoek gaan staan. Ze zei dat mijn vader, die toen net overleden was, mij vanuit de hel kon zien en dat hij pas naar de hemel mocht als ik zou stoppen met in mijn bed te plassen. Daar ben ik één jaar geweest, dan ben ik naar pleegouders gegaan. Ik

ben vijf jaar in een pleeggezin geweest. Daar ben ik behandeld als meid, van 's morgens vroeg tot 's avonds laat moest ik werken. Ik ging niet naar school. Je kreeg wel eten, maar niet genoeg. Ik heb mijn eten toen moeten pikken. Overdag was iedereen weg en dan dronk ik bijvoorbeeld wat melk. Ik vulde dat dan opnieuw aan met water zodat ze het niet zouden zien. Ik kreeg geen melk, alleen water. Daar heb ik twee keer een zelfmoordpoging gedaan, maar daar ga ik niet over uitweiden. Ze hadden zelf drie kinderen, die heb ik moeten opvoeden. Ik kreeg ander eten dan die drie, veel slechter. De moeder kwam 's avonds thuis en ze ging dan met een handschoen overal rond om te kijken of het nog ergens vuil was. Ik kreeg dan straf. Ik moest elke dag kuisen terwijl zij weg waren. Zij ging terug naar school, maar ik mocht niet. Hij ging werken. Mijn pleegvader heeft mij al die jaren seksueel misbruikt, dat heeft geduurd tot mijn achttiende. Mijn pleegmoeder wist dat. Toen ik achttien was, ben ik weggelopen.

Ondertussen heb ik drie kinderen en het is niet gemakkelijk om ze op te voeden. Ik probeer om mijn kinderen liefde te geven die ik niet gekend of gehad heb, maar de angst dat ze niet goed terechtkomen later, daar maak ik me zorgen over. Die angst krijg je niet zo maar uit je lijf, dat gevoel blijft zitten. Ik ben ook altijd eenzaam geweest en nog ... Dan mag er twintig man binnen zijn. Je doet wel mee, maar diep van binnen voel je je eenzaam. Je sluit je af van alles en iedereen. Het is een gevoel dat ik er niet uit krijg. »

Dit voorbeeld toont aan hoe gebeurtenissen gevoelens kunnen opwekken die in het diepste van ons wezen geworteld zijn. Die gevoelens zijn steeds aanwezig in de loop van ons ganse leven en blijven, zoals benadrukt op het einde van het verhaal, heel ons leven beïnvloeden.

Deze gevoelens kunnen bij iedereen voorkomen, de groep had het in dit verband trouwens over 'menselijke gevoelens'. Maar bij mensen die in armoede leven komen zij voor in de context van bijzonder moeilijke levensomstandigheden en een gebrek aan middelen.

2.2. Gevoelens verbonden met wat men heeft meegemaakt en gevoelens verbonden aan het spreken erover

De realiteit, wanneer men in armoede leeft, bestaat onder andere uit contacten met sociale diensten, het moeten trotseren van de blik (of het oordeel) van anderen, steeds opnieuw de situatie moeten uitleggen die men meemaakt en de aanvraag moeten rechtvaardigen. Er zijn ook hiermee specifieke gevoelens verbonden. Een afgevaardigde van een administratie stelde voor hier twee grote categorieën van gevoelens te onderscheiden:

- de eerste categorie zijn gevoelens die in verband staan met de ervaring van de armoede zelf: ontmoediging, vrees voor de toekomst, angst, afzondering, machteloosheid, het gevoel geen controle over zijn leven te hebben, enzovoort;
- de tweede categorie betreft gevoelens over het uitdrukken van de armoede, wat men voelt wanneer men er moet over spreken: wantrouwen, moeite om uit te drukken wat men ervaart, gevoel niet gerespecteerd te worden of niet gewaardeerd te worden, enzovoort.

2.3. Een benadering in vijf categorieën

In opvolging van deze besprekingen hebben sommige deelnemers voorgesteld vijf categorieën van gevoelens te onderscheiden:

- een eerste categorie zou gevoelens groeperen in verband met

- schaamte en schuldgevoel;
- een tweede categorie zou gevoelens groeperen in verband met onbegrip: afzondering, ontmoediging, gevoel van verlatenheid, wanhoop, enzovoort;
 - de derde categorie zouden gevoelens in verband met vrees zijn: angst, stress, spanning, enzovoort;
 - het leek nodig een vierde categorie in het leven te roepen om gevoelens in verband met respect aan bod te laten komen. Mensen die in armoede leven hebben vaak het belang onderlijnd van het zich gerespecteerd voelen;
 - tenslotte wezen verschillende deelnemers erop dat, indien men zich zou beperken tot deze vier categorieën, men de gevoelens die zorgen dat men in de bres gaat staan voor zijn gezin, voor zijn naasten en voor zichzelf, niet aan bod zou laten komen.

2.4. Zijn er gevoelens die kenmerkend zijn voor armoede?

Sommige deelnemers stelden de vraag of er gevoelens bestaan bij mensen die in armoede leven die andere mensen niet ervaren.

« Men kan niet zeggen dat een gevoel typisch is voor armoede. Wij hebben daarover nagedacht aan de hand van alcoholisme. Het is niet omdat men arm is dat men verslaafd is aan alcohol. Er is elders ook alcoholisme bij anderen. » (een deelneemster van een vereniging)

Alle gevoelens die tijdens de groepswerkzaamheden ter sprake zijn gekomen staan los van een bepaald sociaal milieu. Bepaalde omstandigheden echter, zoals de context, de opeenstapeling van gevoelens en de intensiteit kunnen echter wel kenmerkend zijn voor armoede.

Sommige mensen die in armoede leven legden zwaar de nadruk op het begrip **'opeenstapeling'**.

2.5. Kettingreacties

Op basis van de levensverhalen en feiten die tijdens de werkzaamheden aangehaald werden, hebben sommige deelnemers voorgesteld oog te hebben voor 'kettingreacties', dit wil zeggen het belang van gevoelens te tonen in hun verband met meegemaakte gebeurtenissen en reacties daarop. Zo kan men bepaalde stappen (die anderen fasen noemen) aanduiden:

- er is de oorzaak: een situatie die door een persoon ervaren wordt en die aan de oorsprong ligt van wat hij voelt;
- daarna komt de uitdrukking of de uiting van dat gevoel. Hier verwijzen wij naar de voorgaande paragrafen die enkele voorstellen inhouden om over de gevoelens te spreken;
- de derde stap is het 'antwoord': hoe reageert men op dat gevoel?
« Moedeloosheid kan veroorzaakt worden door een hele reeks ervaringen, het kan ook talrijke gevolgen hebben zoals alcoholisme, geweld, depressie ... Rekening houden met deze ketting en kijken naar de oorzaak van een bepaalde reactie kan helpen de armen beter te begrijpen en ze niet te veroordelen. » (een afgevaardigde van een administratie)

3. Hoe menselijke gevoelens vertalen in indicatoren?

Er werd aangeduid waarom het voor de werkgroep belangrijk leek menselijke gevoelens te behandelen. Maar hoe moet je erover praten wanneer het er op aankomt iets te zeggen over armoede-indicatoren? Dat is ongetwijfeld het punt dat de meeste problemen gesteld heeft in

de werkgroep.

« Het is al niet makkelijk om over gevoelens te spreken, ze willen meten is praktisch onmogelijk. » (een deelnemer van een vereniging)

3.1. Benaderingen om gevoelens en welzijn te onderzoeken

De werkgroep had niet als doel de momenteel gebruikte onderzoeksmethoden voor 'welzijn' te bekritisieren, maar sommige deelnemers hebben bestaande studies of indicatoren vermeld. Dit lokte soms bedenkingen uit die hieronder zijn weergegeven.

3.1.1. Geluksgevoel

- Naar het einde toe van onze werkzaamheden heeft een afgevaardigde van een administratie een studie vermeld die in Nederland¹ over het geluksgevoel gevoerd werd. Deze studie stelt een manier voor om dit gevoel te 'meten'. De studie toont ook aan dat, wat de personen die aan de studie hebben deelgenomen verstaan onder 'geluksgevoel', in feite tekenen van stabiliteit zijn. Men kan dan gemiddelden berekenen voor groepen en ze vergelijken. Men stelt dan vast dat mensen met een hogere scholingsgraad een groter 'geluksgevoel' hebben.

Wij hebben niet de mogelijkheid gehad deze studie met alle deelnemers op een kritische manier te lezen. Nochtans hebben de mensen die in armoede leven hun vrees uitgesproken dat een dergelijke benadering niet in staat is de realiteit, die door mensen die in armoede leven wordt ervaren, weer te geven. Hier volgen twee reacties:

« Wat is het verband met de armoede? Men kan zich op een bepaald ogenblik opgelucht voelen omdat men ziet dat stappen die men heeft ondernomen resultaat hebben opgeleverd. Op dat ogenblik kan men zich gelukkig voelen, maar dat verandert niets aan het leven. »

« Men kan zich op bepaalde ogenblikken gelukkig voelen omdat men iets aangenaams beleeft, en tegelijkertijd diep ongelukkig zijn in zijn binnenste omdat het lijden dat men diep aanvoelt niet verandert. »

3.1.2. Gebruik van percentages

Om gevoelens weer te geven, doet men soms beroep op bepaalde percentages, bijvoorbeeld het zelfmoordcijfer, de percentages van het gebruik van bepaalde medicamenten die op de zenuwen inwerken (kalmerende geneesmiddelen, slaapmiddelen, enzovoort), het percentage over het gebruik van drugs. Men zou geneigd kunnen zijn om dergelijke percentages in verband te brengen met het sociale milieu (bijvoorbeeld met behulp van een indicator van het inkomen) om te bepalen of er eventueel een verband is tussen armoede en gevoelens. De werkgroep vindt dit geen adequate procedure, om verschillende redenen:

- men benadert armoede zo op een negatieve manier en verwekt schuldgevoelens in plaats van de aandacht op positieve aspecten te vestigen;
- het zou een indirecte manier zijn om over dingen te spreken;
- het gaat om zaken die niet alleen in arme gezinnen voorkomen. Het verband tussen bepaalde levensomstandigheden en deze percentages is moeilijk vast te stellen en vereist meer uitgebreide, kwalitatieve onderzoeken. Het gaat hier eigenlijk om de interpretatie

- van een cijfer;
- het geeft de kettingreactie, waar wij het in het vorige punt over hadden, absoluut niet weer;
 - het leidt uiteindelijk tot een verkeerd beeld van wat armoede is.

3.1.3. Sociale banden

De deelnemers hebben het ook over sociale banden gehad en over de rijkdom van een sociaal netwerk waarover een persoon beschikt. Hierover bestaan indicatoren, maar ze zijn een twistpunt. Ze zijn moeilijk bruikbaar volgens sommige wetenschappelijke deelnemers. Deze terughoudendheid van de wetenschappers heeft de groep ertoe gebracht dit punt niet verder uit te diepen.

3.2. Moet men enquêtes gebruiken om gevoelens weer te geven die door mensen die in armoede leven beleefd worden?

De werkgroep vond de drie bovenstaande benaderingen - of een gelijkaardige aanpak - onvoldoende om het verband tussen armoede en gevoelens weer te geven. Om gevoelens van een groep personen weer te geven, blijkt het bovendien nodig dat deze personen de kans krijgen om zich uit te drukken, ze moeten dus worden bevraagd via een soort enquête. In de tweede fase van het project heeft een deelgroep getracht over vragen na te denken die in een enquête over gevoelens zouden moeten staan. Enkele deelnemers hadden echter bedenkingen, niet enkel bij de voorgestelde vraagformulering, maar ook bij het principe van het gebruik van een enquête.

3.2.1. Het nut van enquêtes

De vraag rond het nut van een enquête kwam niet enkel tijdens het thema 'menselijke gevoelens' aan bod. De enquête is een veel gebruikt middel om een realiteit in een bevolking te bestuderen. In de loop van de werkzaamheden hebben de deelnemers bijvoorbeeld de enquête over het huishoudbudget besproken. De studie wil iets zeggen over een groep mensen, of over de ganse bevolking van een regio of zelfs van een land. Het is echter moeilijk iedereen te ondervragen. Daarom steunt de enquête meestal op een steekproef (dit wil zeggen een beperkt aantal mensen) die de juiste samenstelling moet hebben om een goede vertegenwoordiging te zijn van de volledige door de studie beoogde bevolking.

De wetenschappers en de afgevaardigden van de administraties waren over het algemeen nogal positief over het gebruik van enquêtes. Het is een onderzoeksmiddel waarmee zij vertrouwd zijn. De mensen die in armoede leven daarentegen waren terughoudender. Er is bovenal veel wantrouwen dat enquêtes de realiteit die zij alle dagen beleven niet goed weergeven. De ervaring van velen onder hen brengt hen ertoe niet in te gaan op enquêtes.

De werkgroep die rond de uitoefening van rechten heeft gewerkt, heeft het vraagstuk van enquêtes onder een bepaalde invalshoek besproken, namelijk de invalshoek van de tevredenheidsenquêtes. Het vraagstuk betreffende de enquêtes is teruggekomen in het hoofdstuk over menselijke gevoelens. De deelnemersgroep is het ook niet eens geworden of enquêtes gebruikt kunnen worden om de door arme mensen beleefde realiteit weer te geven en meer bepaald om een onderzoek te doen naar menselijke gevoelens. Maar de discussie heeft een aantal belangrijke bedenkingen naar voren gebracht die de hele groep onderschrijft.

3.2.2. Bedenkingen met betrekking tot de relevantie van enquêtes

- De eerste bedenking betreft de vragen die worden gesteld. Bij bepaalde enquêtes lijken de vragen ver af te staan van de realiteit van het leven in armoede. De hieruit afgeleide informatie kan dan ook niet dienen om armoede beter te leren kennen.
- Sommige mensen die in armoede leven kunnen moeilijk lezen en schrijven; dat is op zichzelf reeds een zware hindernis om deel te nemen aan een enquête. Deze hindernis wordt groter wanneer de vragen moeilijk te begrijpen zijn, slecht geformuleerd of dubbelzinnig zijn.
- Daarna heeft de werkgroep vragen gesteld omtrent de voorgestelde mogelijke antwoorden:
 - indien het antwoord « ja » of « neen » is, is de interpretatie zeer moeilijk; dit laat niet toe nuances uit te drukken;
 - indien de antwoorden 'open' zijn (de ondervraagde persoon antwoordt wat hij wil), bekomt men gegevens die zo goed als onmogelijk te verwerken zijn;
 - men kan meerdere antwoorden voorstellen (bijvoorbeeld: « helemaal niet, niet, misschien, waarschijnlijk, zeker »), maar dit is slechts een variatie op 'ja / neen'.
- Er was een andere vraag in verband met de enquêteur: wie stelt de vragen? Vaak antwoorden mensen die in armoede leven niet omdat zij wantrouwig zijn tegenover diegenen die de enquête voeren. Er werd gesproken over een proefproject in de provincie Vlaams-Brabant waarbij mensen uit verenigingen gevormd worden om enquêtes af te nemen bij andere mensen die in armoede leven. Dit project is nog niet voltooid en dus nog niet geëvalueerd. Sommige deelnemers uit verenigingen vragen zich af of het echt de rol is van mensen die in armoede leven om een dergelijke taak uit te voeren.

- Er zijn ook vragen in verband met de realiteit die men via een enquête wil onderzoeken om de realiteit van het leven in armoede te leren kennen: worden de enquêtes enkel in arme milieus uitgevoerd of onder de ganse bevolking? De ondervertegenwoordiging van mensen in armoede in allerlei enquêtes en dus de moeilijkheid om ze te bereiken zijn hierbij zeer belangrijk².
- Sommige deelnemers wezen erop dat de antwoorden kunnen beïnvloed worden door éénmalige gebeurtenissen. In dat geval zijn de antwoorden geen goede weerspiegeling van de realiteit op iets langere termijn. Bijvoorbeeld de bezorgdheid over het inkomen kan verschillend zijn in het begin en op het einde van de maand. Dit kan de antwoorden beïnvloeden. Bij gezinnen die in armoede leven zijn er veel gebeurtenissen die niet te voorspellen zijn en die het dagelijks leven onderuit halen. Dit is moeilijk weer te geven aan de hand van een éénmalige enquête.
- Voor sommige mensen die in armoede leven stelt een enquête een probleem ten gronde. Het zijn buitenstaanders die een situatie, beleefd door mensen die in armoede leven, analyseren en duiden. Dit stelt de persoon die in armoede leeft helemaal niet in staat middelen te verwerven om zelf een analyse te maken en zo beter te beheersen wat hij beleeft.

Op basis van deze bedenkingen heeft de werkgroep geen groepsstandpunt ingenomen om het nut van enquêtes te bevestigen of te ontkennen. De groep legt echter de nadruk op het feit dat rekening moet worden gehouden met de aangehaalde argumenten en is de mening toegedaan dat, indien enquêtes moeten worden gevoerd over armoede, het belangrijk is alle stappen (vanaf de opstelling van de vragenlijst tot en met de interpretatie van de antwoorden) te doorlopen met een groep waar mensen die in armoede leven voldoende zijn in vertegenwoordigd (zie het punt 'waakzaamheidsgroep' in het volgende

hoofdstuk).

3.3. Rekening houden met menselijke gevoelens

In dit hoofdstuk werd het belang van gevoelens aangetoond en van alle elementen die in de context van een bepaalde situatie een rol spelen. Het is essentieel dat beroepsmensen zich hiervan bewust zijn wanneer ze mensen in armoede ontmoeten en een bepaalde actie moeten ondernemen die een weerslag zal hebben op het leven van deze mensen. Sommige deelnemers onderstrepen hierbij het belang van het werken in groep. Het is niet goed dat bijvoorbeeld een maatschappelijk werker alleen blijft staan met wat mensen in armoede doorleven of alleen blijft staan met hun lijden.

Deze bedenking heeft de deelnemers ertoe gebracht over de basisvorming en bijscholing van beroepsmensen uit te wisselen, zoals maatschappelijke werkers, OCMW-mandatarissen, administraties in de sociale huisvesting, hulpverleners in de bijzondere jeugdbijstand, enzovoort. Deze opleidingen mogen niet alleen theoretisch zijn. Sommige vernieuwende vormen, zoals 'de kruising van praktijken'³, zijn voorbeelden van wat mogelijk is. Een afgevaardigde van een administratie onderstreept dat het belangrijk is het doel van een opleiding van maatschappelijk assistenten duidelijk te verwoorden. Het eerste doel moet steeds zijn dat mensen die in armoede leven voordeel halen uit een aanpassing van de opleiding.

Een andere afgevaardigde uit een administratie heeft de aandacht op nog een andere aspect van de vorming gevestigd en hij werd hierbij gesteund door vele andere deelnemers. Elke beroepsopleiding moet in de context worden gezien waarin de hulpverlener werkt (of zal werken). Heden ten dage is er een afwijkende trend: men verwacht

dat de maatschappelijke werker een zekere controle uitoefent op de begunstigde. Dat is niet de wens van de maatschappelijke werker, maar van zijn administratie die een zekere druk in die richting op hem uitoefent.

4. Aanbevelingen

Het thema van dit hoofdstuk is zeer complex. Op basis van de uitwisseling kunnen enkele aanbevelingen worden gedaan die niet beperkt zijn tot het vraagstuk van indicatoren.

- De eerste aanbeveling is om het belang van menselijke gevoelens te onderstrepen evenals het complexe karakter ervan en het verband tussen gevoelens en alle aspecten van het leven (concept van 'kettingreactie'). Het is nodig rekening te houden met alle elementen van de situatie waarin een persoon of een familie in armoede moet leven.
- Een tweede aanbeveling is direct afgeleid uit de eerste en roept op tot de allergrootste voorzichtigheid wanneer gevoelens moeten worden gemeten, zeker wanneer men een verband wil leggen tussen gevoelens en armoede.
- Wat enquêtes betreft, roept de groep eveneens op om op een voorzichtige manier te werk te gaan en rekening te houden met de opmerkingen en bedenkingen die in punt 3.2. werden besproken. Indien men ervoor kiest enquêtes te voeren, is het nodig te werken vanuit een werkgroep waarin mensen in armoede goed zijn vertegenwoordigd.

- De deelnemers hebben gesproken over het belang om zich gerespecteerd te voelen; een eerste manier om dat te onderzoeken zou kunnen zijn na te gaan in welke bewoordingen armoede vermeld wordt in wetenschappelijke teksten, in administratieve documenten en in officiële teksten.

- 1 Zie de onderzoeken van Prof. Ruut Veenhoven: <http://www.eur.nl./fsw/research/veenhoven>
- 2 Adriaensens G., Passot L., Peña-Casas R. (2003), « De ondervertegenwoordiging van arme mensen in databanken », in: Belgisch Tijdschrift voor Sociale Zekerheid, 2de trimester 2003, p. 379-398.
- 3 Groupe de recherche – action – formation Quart Monde Partenaire (2002), Le croisement des pratiques: quand le Quart Monde et les professionnels se forment ensemble, Editions Quart Monde, Paris.